

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ І ДОКУМЕНТАЛЬНІ НАРИСИ. БІБЛЮГРАФІЯ

В. А. Старков

ОСОБОВИЙ АРХІВ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА ТА ЙОГО РОЛЬ У ДОСЛІДЖЕННІ ІГРОВОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ

Серед значної кількості пам'яток фольклорно-етнографічної спадщини України, що зберігаються у Відділі рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології (ІМФЕ) ім. М. Т. Рильського НАН України, чільне місце посідає фонд Володимира Гнатюка (ф. 28) (Автор висловлює подяку колективу Відділу рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України на чолі з Г. Довженок за допомогу в опрацюванні матеріалів фонду В. Гнатюка).

Володимир Михайлович Гнатюк (1871-1926) - визначний український фольклорист-етнограф, організатор наукової праці в рамках Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ). З 1899 р. він - секретар НТШ у Львові, з 1901 р. - секретар, а з 1916 р. - голова Етнографічної Комісії НТШ, плідна діяльність якої нерозривно пов'язана з його ім'ям. Від видання випадково зібраних матеріалів, чим був позначений попередній період розвитку української науки, Володимир Гнатюк разом із Федором Вовком та Іваном Франком перейшов до всебічного й планомірного дослідження українських теренів, передусім західноукраїнських земель, шляхом створення мережі численних збирачів фольклору, організації наукових експедицій, зокрема в 1904-1906 рр., і наукового опрацювання та видання зібраного. За безпосередньою участю В. Гнатюка відредаговано і видано близько 60 томів "Етнографічного Збірника" і "Матеріалів до української етнології". Він був дійсним членом НТШ (з 1899 р.), дійсним членом Української Академії Наук (з 1918 р.), членом-кореспондентом Російської Академії наук, а також членом багатьох інших наукових товариств і організацій¹.

Володимир Гнатюк - автор низки фундаментальних досліджень: "Етнографічні матеріали з Угорської Русі", "Русини Пряшівської єпархії та їх говори", "Угроруські духовні вірші" та ін. Заслужену славу мають упорядковані, відредаговані й видані В. Гнатюком у виданнях НТШ "Галицько-руські анекдоти", "Колядки і щедрівки", "Гаївки", "Коломийки", "Галицько-руські народні легенди", "Українські народні байки (казки)", "Народні оповідання про опришків", "Знадоби до галицько-української демонології", "Знадоби до української демонології", "Українські весільні обряди і звичаї", "Похоронні звичаї і обряди" та ін. Він опублікував також ряд розвідок і статей у різних ділянках фольклору, етнографії, мовознавства, літературної критики та ін.²

В. Гнатюк був душею НТШ, опікувався всією організаційною діяльністю Товариства: організовував його збори, вів хроніку, яка згодом регулярно виходила друком, забезпечував фінансування, редагував, як уже зазначалося вище, видання НТШ, листувався із сотнями його кореспондентів³.

Фонд утворився в результаті величезної науково-видавничої діяльності В. Гнатюка та його праці як керівника Етнографічної комісії НТШ і був переданий до ІМФЕ 1951 р.⁴ Матеріали, що стосуються обставин та умов передачі фонду В. Гнатюка зі Львова до

Києва, нам поки що невідомі. Описи фонду, що були складені під час його перебування у Львові, у складі архіву НТШ⁵ містять лише перелік фольклорно-етнографічних матеріалів, які були розміщені в 35 одиницях зберігання (од. зб.) (вони йменувалися, мабуть, ч[ислами]: ч. 1 або ч. 33 тощо). Ці матеріали не були класифіковані за якоюсь системою, яка б полегшила їхнє опрацювання. Були відсутні деякі дані, що мають характеризувати одиниці зберігання, зокрема про кількість аркушів. У результаті опрацювання матеріалів фонду співробітниками Відділу рукописних фондів ІМФЕ нині він поділяється на сім структурних частин: "Листування" (од. зб. 1-21, 210 арк.); "Наукові роботи" (од. зб. 22-30, 542 арк.); "Збірники" (од. зб. 31-478а, 21155 арк.+3957 вирізок); "Кореспондентська мережа" (од. зб. 479-565, 273 арк.); "Ілюстрації, малюнки, фото" (од. зб. 566-568а); "Друковані матеріали" (од. зб. 569-576, 29 листків); "Опис фонду В. М. Гнатюка" (од. зб. 577-579, 149 арк.). Решта матеріалів складає останні одиниці зберігання (од. зб. 580-606, 641 арк.). Загалом фонд В. Гнатюка - це 26956 арк. та 71 ілюстрація⁶. Одиниці зберігання в кожному підрозділі фонду розміщено за хронологічним принципом, починаючи з найдавніших, а недатовані розташовано після хронологічно визначених. Найпізніші матеріали датуються 1926 роком. Усі картки з інформацією про одиниці зберігання фонду розташовані у відповідній шухлядці загального каталога Відділу рукописних фондів ІМФЕ. Назви одиниць зберігання, що наводяться нами за каталогом, відбивають або наявну назву автора чи збирача фольклорно-етнографічного матеріалу, або зміст поданих записів. У назвах одиниць зберігання та їх коротких описах нами зроблено деякі зміни, які відбивають історичні реалії. Їх небагато: "Кам'янець-Подільська область" (наприкінці ХІХ ст. (?!) - В. С.) змінено "на Кам'яничина", "Чернівецька область" - на "Буковина" тощо. У цій статті доповнення автора позначаються квадратними дужками [], авторські пропуски в цитатах - трьома крапками в таких же дужках [...].

Перший опис - "Листування" - складається з листів до Володимира Гнатюка та Митрофана Дикарева. Кількість листів до В. Гнатюка (від В. Левинського, У. Дикаревої, Л. Ленчевського, М. Кузьмака, О. Яворського, Б. Заклинського, Г. Глинки, П. Шекерик-Донникова та деяких інших кореспондентів - од. зб. 10-20) - відносно невелика, порівняно з епістолярієм до нього, що відклався у львівських архівах. Щодо листів до М. Дикарева, то, за відомостями автора, доля його епістолярної спадщини виявилася досить складною. Свого часу архів Митрофана Дикарева, який потрапив, згідно із заповітом, після його смерті 14 листопада 1899 року до НТШ у Львові, був згодом розпорошений і його частини потрапили до різних архівів⁷. Листи Олександра Кониського до М. Дикарева, як і деякі інші матеріали, що стосуються життя та творчої діяльності останнього, виявлено у фонді О. Кониського в архіві Інституту літератури НАН України⁸, листи Грінченка до М. Дикарева - у фонді Б. Грінченка в Інституті рукопису НБУ НАН України⁹ тощо. Не обійшлося, мабуть, і без втрати частини наукової спадщини Митрофана Дикарева, але пошуки згаданих листів, як і інших матеріалів з його архіву, варто продовжити. У фонді В. Гнатюка, як бачимо, теж опинилася частка епістолярної спадщини М. Дикарева (листи до нього від Г. Яковлева, І. Кобзаря, І. Попова, І. Давидова, Д. Іваненка, В. Смикова, К. Філатова (од. зб. 1, 33 арк., 1888-1898 рр.), Ю. Сизова (од. зб. 4, 19 арк., 1893-1894 рр.), його постійних кореспондентів, "постачальників" фольклорно-етнографічних відомостей П. Тарасевського (од. зб. 2, 3, 8, 84 арк., 1892-1898 рр.), П. Півня (од. зб. 6, 9 арк., 1895-1897 рр.) та А. Суботи (од. зб. 7, 14 арк., 1896-1898 рр.).

У другому підрозділі - "Наукові роботи" - відклалися такі матеріали: "Русини чи словаки? (Причинок до пізнання русько-словацьких відносин)". Нотатки, замітки до розвідки В. Гнатюка (од. зб. 23, 33 арк., 1900 р.); "Нарис української міфології". Дослідження В. Гнатюка, Львів, 1918 р., 386 а. (од. зб. 24)¹⁰; "Нотатки і замітки про колядування". Матеріали В. Гнатюка (од. зб. 25, 49 арк., 1918 р.); "Угорсько-руська хроніка". Нотатки і замітки В. Гнатюка (од. зб. 26, 11 арк.); "Нотатки з народної демонології" (од. зб. 27, 45

арк.); "Нотатки про байку (казку) (од. зб. 28, 3 арк.); "Нотатки про звірів (спостереження їх вчинків)". Матеріал В. Гнатюка (?) (од. зб. 29, 10 арк.); "Виписки про Ходаковського", 1833-1889 (од. зб. 30, 16 арк.) та ін.

У підрозділі фонду В. Гнатюка "Збірники" (од. зб. 31-478 а), що є найбільшим, відклялися понад 450 одиниць зберігання. Прізвища понад двохсот авторів, переважно невідомих, а також збирачів, укладачів фольклорно-етнографічних матеріалів, зафіксовано в картотечі підрозділу. Серед них - імена Зоріана Доленги-Ходаківського, Михайла Максимовича, Якова Новицького, Марка Вовчка, Миколи Лисенка, Івана Манжури, Євгена Желехівського, Федора Вовка, Андрія Веретельника, Данила Щербаківського. Спочатку планувалося створити кілька секцій цього підрозділу: "Збірники та добірки пісенного фольклору", "Збірники оповідального фольклору", "Добірки, де об'єднано твори фольклору пісенних та оповідальних жанрів" та "Етнографічні матеріали"¹¹, але розмежувати матеріали можна лише умовно, оскільки переважна більшість одиниць зберігання заслуговує на віднесення до двох або кількох секцій. Зазначимо, що, за нашими спостереженнями, кількість одиниць зберігання, в яких переважає пісенний матеріал, приблизно вдвічі більша за кількість "прозових".

Серед найбільш ранніх рукописних збірок датованої частини підрозділу (од. зб. 31-299 а), що подеколи містять і друковані матеріали української фольклорно-етнографічної спадщини, які на кінець ХІХ - поч. ХХ ст. уже стали бібліографічною рідкістю, можна відзначити такі:

- од. зб. 31 (73 арк.) "Пісні (без мелодій). Історичні. Матеріали з рукописних та друкованих збірників. 1834-1875";
- од. зб. 32 (54 арк.) "Пісні (без мелодій), вірші. Рекрутські, побутові та ін. З рукописних та друкованих збірників українських пісень (Максимовича, Балліна, Андрієвського, Новицького та ін.). 1834-1882";
- од. зб. 33 (38 арк.) "Пісні, думи (без мелодій). Історичні (Про Янчина, Харка, Залізняка, Перебийноса, Лебеденка, Левченка, Івася Коновченка, та ін.). Матеріали з друкованих джерел та рукописних збірників Я. Новицького, Є. Желехівського і ін. на Запоріжжі, Чернігівщині, Одещині та ін. місцях. 1836-1867";
- од. зб. 34-35 (161+285 арк.) "Копії матеріалів, записаних Ф. Бодяньським на Полтавщині, Чернігівщині, Київщині, Харківщині, Сумщині пісень (без мелодій) обрядових, побутово-родинних, побутово-любовних, історичних, козацьких, чумацьких, бурлацьких та ін. 1837-1867";
- од. зб. 36 (30 арк.) "Опис весілля, пісні та коломийки (без мелодій). Пісні побутові, родинні та ін. Записав Ів. Стефановський, м. Харків, 1846 р.";
- од. зб. 41 (426 арк.) "Збірник народних пісень (з мелодіями та без мелодій) (вояцькі співанки, весільні пісні, гайвки, народні співанки тощо). Записи В. Навроцького, М. Павлика, А. Дольницького, А. Білецького та ін. на Львівщині, Дрогобиччині, Станіславщині та ін. 1862-1881".

Привертає увагу низка збірок та їх копії М. Бучинського (од. зб. 47-52, загалом 601 арк.). Це - записані в 1866-1871 рр. на Станіславщині розповіді, легенди, казки, прислів'я та приказки, загадки, повір'я, звичаї, демонологія, пісні різних жанрів. У великій рукописній збірці пісень відомого поета і збирача фольклорно-етнографічної спадщини українців Івана Манжури (од. зб. 59-62, загалом 781 арк.) тільки пісень різних за жанром і тематикою вміщено близько дев'ятсот, з яких видано лише незначну частину¹². Серед матеріалів архіву є й записи видатного українського етнографа, антрополога та громадського діяча Федора Вовка (під псевдонімом Ф. Кондратович) (разом із Т.

Денисенком): "Ой не знали славні запорожці. Пісні про руйнування Січі (без мелодій), записані в Тульчі, Карталезі (Румунія). 1881 р." (од. зб. 70, 9 арк.).

Природно, що фонд містить багато матеріалів насамперед самого Володимира Гнатюка. Це фольклорно-етнографічні записи з багатьох місцевостей Західної України, зокрема пісні різних жанрів, коломийки, народні твори оповідального характеру, а також чорнові матеріали (од. зб. 120, 122, 130, 131, 137 150, 164, 412-417, 478 а та деякі інші, загальним обсягом понад 1000 арк.). Привертають увагу такі записи В. Гнатюка: "Угро-руські пісні" (без мелодій). Легенди, казки та ін. 1896-1897 (од. зб. 131, 182 арк.); "Був то йиден чоловік..." Казки. Записані в сс. Коропець, Пужники на Тернопільщині. 1897 р. (од. зб. 137, 165 арк.); "На початку сьвіта були люди..." Вірування, народна медицина. Виписки з матеріалів Федоровського (од. зб. 478 а, 168 арк.).

З інших матеріалів пісенного віршованого та оповідального характеру третього опису можна відзначити такі одиниці зберігання (передусім за обсягом наявного матеріалу)¹³:

- "Етнографічні матеріали". Щедрівки (меланки), колядки, коза, фрагмент з вертепу. Записи різних збирачів в різних місцевостях України. 1880-1912 рр. (од. зб. 69, 75 арк.);
- "Ой пют, пют, напиваються". Пісні (без мелодій) побутові, родинні та ін., коломийки, казки, приказки тощо, записані Д. Шимчуком на Станіславщині. 1882-1884 рр. (од. зб. 74, 109 арк.);
- Матеріали, зібрані Ів. Волошинським на Станіславщині та Тернопільщині. Це пісні різних жанрів і казки, зібрані у 1893-1913 рр. (од. зб. 103-113, загалом понад 300 арк.);
- "Оддай мене, моя мати..." Пісні, коломийки (без мелодій), оповідання, перекази, колядки та ін. Історичні, рекрутські, весільні, побутові, родинні, жартівливі, сороміцькі та ін. Записи різних осіб в східних та західних землях України. 1884-1904 рр. (од. зб. 116, 133 арк.);
- "Матеріали до етнографії Волині". Пісні (без мелодій) різних жанрів, в т.ч. побутово-родинні, обрядові, до скоку, дитячі, записані в с. Корабіївка на Кам'янецьчині. 1896-1897 рр. (од. зб. 133, 120 арк.);
- "Йеден пастух пас воли..." Вірування. Записано різними особами в західних землях України. 1897-1912 рр. (од. зб. 143, 277 арк.);
- "Ти травице зелененькая..." Пісні (без мелодій). Родинні, побутові, рекрутські, чумацькі, козацькі, солдацькі, про кохання. Записано А. Гловачевським-Юрчуком в с. Демидівка на Ровенщині. 1901 р. (од. зб. 158, 166 арк.);
- "Там на горі кінь турецький..." Пісні (без мелодій), новели, легенди, народна медицина, вірування, анекдоти. Пісні побутові, духовні. Записано А. Веретельником на Львівщині. 1902-1903 рр. (од. зб. 167, 131 арк.);
- Матеріали, записані П. Шекерик-Донниковим на Станіславщині та Львівщині у 1902-1925 рр. Фольклорні записи віршованого та оповідального характеру, в т.ч. сороміцького (од. зб. 169, 196, 262, 263, загалом 401 арк.);
- Матеріали, записані М. Копієм на Тернопільщині. Пісні різних жанрів. 1904-1906 рр. (од. зб. 184-185, загалом 235 арк.);
- "Малорусские песни. Материалы для изучения малорусской народной поэзии". Обрядові (колядки, щедрівки, веснянки, купальські, весільні), історичні, чумацькі, рекрутські, побутові, родинні, жартівливі та ін. пісні і духовні вірші, записані Ів. Єрофеевим на Київщині та Житомирщині. 1906-1909 рр. (од. зб. 191-192, 115+213 арк.);
- "Служили три брати..." Казки (з ілюстраціями) та пісні (без мелодій). Записав Ю. Михайлюк в с. Бростурів на Косівщині. 1908 р. (од. зб. 197, 246 арк.);

- Фольклорно-етнографічні матеріали, записані І. Волошинським. "Співанки", демонологія, народна медицина, вірування, історичні перекази, приповідки, загадки, зібрані переважно в с. Далешеві на Станіславщині (од. зб. 208, 213, 216, 223, 224, загалом 338 арк.).

Події першої світової війни, що суттєво позначилися на долі українського народу, відбилися на матеріалах фонду. Характерні фольклорні записи, такі як "Два роки тому, як пішов муж з дому". Вірші про першу світову війну. Автор Ю. Веселовська із с. Діброва на Львівщині. 1916 р. (од. зб. 266, 43 арк.)", складають значну його частину (од. зб. 222, 233-239, 242-248, 266-271, 273-276, 286, 293 та деякі інші, загалом близько 2 тис. арк.).

Окрім частини епістолярної спадщини Митрофана Дикарева, фонд В. Гнатюка містить матеріали кореспондентів створеної ним фольклорно-етнографічної мережі (П. Гордієнко, А. і Т. Субота, П. Тарасевський та ін.). На додаток до матеріалів, які потрапили до НТШ за заповітом М. Дикарева, тривалий час матеріали надходили туди й пізніше 1899 р., тобто після його смерті. Це, зокрема:

- "Ліки від глухотні..." Казки, розповіді, повір'я та ін. Записав П. Гордієнко, м. Майкоп. 1896 р. (од. зб. 129, 53 арк.);
- "Вулиця в сл[ободі] Попасній, Богуч[арського] пов[іту на Вороніжчині]". Опис гуляння на вулиці (без закінчення). Автор невідомий. 1897 р. (од. зб. 485, 3 арк.);
- "Этнографический календарь". Етнографічні нотатки. Записи А. Суботи з Вороніжчини. 1900-1901 рр. (од. зб. 155, 84 арк.);
- "Этнографические сведения..." Етнографічні матеріали (Збірка без початку). Розповіді, оповідання. Зібрано Т. Суботіним. 1903 р. (од. зб. 173, 16 арк.);
- Тарасевський П. К. "Етнографічний збірник П. К. Тарасевського (Зошити XII-XXV). 1903-1912 рр. (од. зб. 249-261, 504 арк.).

Серед матеріалів недатованої частини підрозділу фонду 28-3 відзначимо:

- Лемківські пісні (без мелодій). Побутово-ліричні тощо. Записи С. Стеранка в с. Зубрики (Матеріали і копії) (од. зб. 302-303, загалом 311 арк.);
- "Збірник етнографічних матеріалів в піснях". Пісні (без мелодій). Історичні, жовнірські, побутові, родинні. Записано Г. Глінкою в с. Денисів на Тернопільщині (од. зб. 324, 113 арк.);
- Фольклорно-етнографічні матеріали, зібрані М. Маркович (Марко Вовчком) і О. Марковичем на Чернігівщині, Полтавщині, Київщині, Житомирщині. Пісні (без мелодій). Веснянки, гаївки, ліричні, побутові, родинні, рекрутські, чумацькі тощо (Матеріали і копії) (од. зб. 331-333, загалом понад 100 арк.);
- Фольклорно-етнографічні матеріали, зібрані на Тернопільщині, в т.ч. записані П. Стадником в х. Теклівка. Пісні (без мелодій). Історичні, весільні, побутові, коломийки, краков'яки, козачки (од. зб. 346-347, загалом 394 арк.);
- "Ой загуди, загуди, сивий голубоньку..." Пісні (без мелодій). Побутові, чумацькі, пісні про рослини та про птахів тощо. Записано З. Ходаківським (Матеріали збірника та копія) (од. зб. 349, 59 арк.);
- Матеріали журналу "Киевская старина" до збірника історичних пісень (з широким бібліографічним коментуванням і варіантами) (од. зб. 369-370, загалом 230 арк.);
- Фонд містить і деякі матеріали польською мовою (од. зб. 68, 76, 101, 220, 334, 397-399, 584), зокрема:
- "Українсько-польські паралелі" (зразки пісень). Записи різних збирачів на Тернопільщині, Дрогобиччині, Львівщині та ін. матеріали. 1882-1902 рр. (од. зб. 76, 40 арк.);

- "Народні пісні всілакого змісту..." Пісні (без мелодій) польською мовою (од. зб. 101, 37 арк.);
- Польські пісні та оповідання. (од. зб. 397-399, загалом 156 арк.).

Заслуговує на увагу великий корпус записів коломийок і споріднених їм жанрових одиниць українського фольклору, зроблених різними особами в західних областях України (од. зб. 419-470, загалом 904 арк. + близько 4000 вирізок із матеріалів).

Матеріали "кореспондентської мережі" (підрозділ фонду 28-4, од. зб. 479-565) - це переважно невеликі за обсягом матеріали однієї тематики з різних місцевостей України. Обсяг одиниці зберігання, як правило, - 1-5 аркушів, хоча є й винятки: "Вінчоване господаря..." Пісні (без мелодій). Привітальні ("вінчування"). Записав Й. Пришляк (Львівщина) (од. зб. 531, 31 арк.) Найранішній запис тут датується 1860 роком: "Декотрі народні прикмети". (Вірування). Записано Орловським на Кам'янецьчині (од. зб. 479, 2 арк.).

Підрозділ фонду 28-5 "Ілюстрації, малюнки, фото" складається з учнівських малюнків із с. Жаб'є (7 мал., 1913 р., од. зб. 566), низки ілюстрацій Ю. Панькевича до праць В. Гнатюка ("Народні загадки" та "Похоронні голосіння", 22+39 іл. (од. зб. 568), а в підрозділі фонду 28-6 "Друковані матеріали" сконцентровано вирізки з різних часописів 1887-1923 рр., окремі числа різних українських та польських періодичних видань тощо.

"Опис фонду В. М. Гнатюка" (ф. 28-7, од. зб. 577-579) - це 463 картки "львівського" періоду (од. зб. 579), а також великий блокнот (33,5 x 10,5 см), який є скороченим записом вищезгаданих 463 карток, та ще одна копія "львівського" опису (од. зб. 577).

Серед останніх одиниць зберігання (580-606) присутні великі збірки, присвячені народним повір'ям та народній медицині (од. зб. 583, 150 карток) та польським сороміцьким приспівкам (од. зб. 584, 321 арк.).

Серед багатьох тем, які дозволяє дослідити фонд Володимира Гнатюка, - ігрова культура української людності, зокрема питання народних ігор та розваг різних статево-вікових груп населення. Матеріали, що можуть придатися, сконцентровані, переважно при цьому підрозділі фонду 28-3. Це передусім:

- од. зб. 38 (78 арк.) Казки, пісні (без мелодій), дитячі ігри та ін. Пісні побутові, жартівливі, дитячі. З матеріалів різних збирачів (М. Александровича, Т. Зінківського, А. Шишацького, В. Горленка, А. Заблоцького, М. Нечипоренка, М. Зозулі, М. Грінченка, Н. Самокиша, В. Степаненка, П. Солонини, Г. Неводовського). 1853-1902 рр.;
- од. зб. 59 (230 арк.) Пісні (без мелодій) - духовні, колядки, щедрівки, обрядові, весільні, про тварин і птиць, забави тощо. Записано Іваном Манжурою на Сумщині, Харківщині, Катеринославщині. 1875-1882 рр.;
- од. зб. 64 (3 арк.) "Игры крестьянских детей". "Народные загадки". Матеріали, записані на Чернігівщині (з помітками Б. Грінченка) та ін. 1878 р.;
- од. зб. 66 (11 арк.) "Дитячі забавки, іграшки і приповідки". Пісні (з мелодіями та без мелодій) тощо. Побутові, родинні та ін. Матеріал, зібраний В. Андрієвським та Коновалом. (До матеріалу помітки Б. Грінченка). 1878-1898 рр.;
- од. зб. 80 (34 арк.) "Як творив ся мир". Легенди (біблійного характеру, демонологічні та ін.), оповідання, анекдоти, дитячі забави, вірування, казки, загадки, примовки, жарти, вигадки тощо. Записано Л. Ленчевським на Кам'янецьчині. 1885-1908 рр.;

- од. зб. 142 (20 арк.) "Юхима Петрунця прозвали Божком..." Легенди, дитячі забави, забобони, примовки тощо. Записано в селах Кам'янецьчини невідомим. 1897-1910 рр.;
- од. зб. 171 (20 арк.) "Штуки (заклади)". Ігри. Записано П. Шекерик-Донниковим, А. Веретельніком та ін. в селах Станіславщини, Чернігівщини, Буковини, Львівщини. 1902-1904 рр.
- од. зб. 174 (18 арк.) Етнографічні матеріали. (Загадки, прислів'я, прикмети, казки, скоромовки, дитячі іграшки, забави дівочі і жіночі, парубочі іграшки). Записав Я. Сенчик на Холмщині та Підляшші. 1903-1908 рр.
- од. зб. 301 (37 арк.) "Дитячі та інші грання". Дитячі ігри, загадки-задачі, анекдоти. Записано Є. Гаврилей в с. Вертіївка (кол. Веркіївка) на Ніжинщині. [1897 р.].
- од. зб. 311 (27 арк.) "Пісні, вірування, прислів'я тощо". Пісні, оповідання, вірування, приказки, дитячі ігри, народна медицина, етнографічні матеріали. Пісні побуту, історичні, обжинкові, весільні. Записала Л. Яцкевич в с. Сілець на Львівщині.

Розглянемо ігрові матеріали кожної із зазначених одиниць зберігання:

- од. зб. 38 (78 арк.) [...] дитячі ігри та ін. [...];
- од. зб. 64 (3 арк.) "Игры крестьянских детей" [...].

Вони мають безпосереднє відношення до відомих "Етнографических материалов."¹⁵, які видавав Борис Грінченко у 1895-1899 рр. (випуски I-III). Як зазначав він сам, відповідаючи на закид одного з рецензентів другого випуску, "умови, за яких виходить видання, є такими, що я повинен видавати матеріали в міру їх накопичення і так буде надалі, якщо видання буде продовжуватись"¹⁶. Те, що Б. Грінченко мав намір продовжувати це видання, впливає і з його листа до М. Дикарева від 14 березня 1899 р.: "Посилаю Вам два примірники третього тому "Етнографических материалов" [...]. Є в мене чимало матеріалу й до IV тому, але не знаю, коли можтиму його видати"¹⁷. На жаль, наступні випуски світу так і не побачили.

На цей час у царині дослідження української народної ігрової культури вже мали місце певні здобутки. Були видрукувані записи українських народних ігор і розваг у загальних етнографічних працях О. Терещенка, М. Маркевича, П. Чубинського, В. Іванова та ін., ім були присвячені спеціальні дослідження С. Ісаєвича (з передмовою В. Горленка), П. Іванова (з передмовою М. Сумцова)¹⁸ та ін. Записи дитячих ігор і забав Б. Грінченко, очевидно, планував видрукувати у наступних випусках своїх "Етнографічних матеріалів", про що свідчать і матеріали з одиниць зберігання 38 і 64, на берегах яких присутні численні примітки й невеликі коментарі Бориса Грінченка.

Праця "Игры крестьянских детей" (од. зб. 64) написана влітку 1878 р. у с. Совін (Совинь) Остерського повіту Чернігівської губернії. Її автор - П. Н. Солонина. Окрім десяти загадок (арк. 3 зв.), рукопис містить описи десяти ігор: 1) "У гуси", 2) "Тулынок", 3) "У короля", 4) "У ложечки", 5) "У карлючки", 6) "Мак, мак чистый", 7) "У ріпку", 8) "Дробу, дробу соли", 9) "У довгу лозу", 10) "На перевагу" (арк. 1-3). На берегах аркушів поряд з текстом записувача є примітки олівцем різного кольору та чорним чорнилом, позначені криптонімами Б. Г. (Борис Грінченко), та Н. Г., що визначають варіанти до паралельних текстів з опублікованих матеріалів інших збирачів-дослідників: П. Іванова, П. Чубинського, М. Лисенка, О. Терещенка, М. Маркевича.

Про те, що Б. Грінченко збирався видавати тексти народних ігор, свідчить і те, що кілька ігор з рукопису "Игры крестьянских детей" були переписані на окремі аркуші і

знаходяться в іншій архівній збірці (од. зб. 38, арк. 32-34 зв.). Це ігри під назвами "Тулынок", "У ложечки", "У карлючки". Поряд з текстами описів цих ігор у рукописі рукою Б. Грінченка сірим олівцем написано: "Випис[ав]" [18]98, Б[орис] Г[рінченко]. Це підтверджує і примітка біля опису гри "Дробу, дробу соли", зроблена чорним чорнилом: "Треба друкув[ати] в додатках"¹⁹, Поряд вказано чотири конкретні варіанти гри з опублікованих матеріалів. Те, що тексти окремих ігор були переписані на окремі аркуші, повністю відповідає методичним засадам праці Бориса Грінченка з фольклорно-етнографічними матеріалами. "Без такого попереднього перепису кожної пісні на окрему картку немає можливості працювати над піснями", - зазначав він²⁰. Ці та інші методологічні засади збирацької та аналітичної роботи дослідників з фольклорно-етнографічним матеріалом²¹ не втратили актуальності й сьогодні. Загалом у збірці (од. зб. 38) описані такі ігри й забави: [1.] ["Забавка"], [2.] "У волосянку", [3.] ["У мовчанку"], [4.] "Проща", [5.] "У глечыкы", [6.] "У хобри", [7.] "У конька", [8.] "У піжмуркы", [9.] "Тулынок", [10.] "У ложечки", [11.] "У карлючки" (арк. 23-24 зв.). Відображено також "Гулянки на вечерных" і деякі інші жартівливі розваги арк. (53-56 зв.). Гру "У волосянку" опублікувала Г. Довженок (1990 р.)²².

Од. зб. 59 (230 арк.) [...] забави [...]. Записано Іваном Манжурою на Сумщині, Харківщині, Катеринославщині. 1875-1882 рр.

Життю й творчості відомого поета і збирача української фольклорно-етнографічної спадщини Івана Манжури (1851-1893) присвячені ґрунтовні дослідження, зокрема монографія І. П. Березовського "Іван Манжура. Нарис життя і творчості"²³. Його фольклорно-етнографічна діяльність також була предметом спеціального дослідження²⁴.

Торкаючися лише "фольклорно-етнографічної" сторінки життя І. Манжури (1851-1893), зазначимо, що поряд із багатьма видрукованими з цього питання записами²⁵, значна частина його великої фольклорно-етнографічної спадщини невідома. Ці матеріали зосереджені переважно в архівосховищах Києва: в архіві Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 16, од. зб. 14, 18, 23), Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ф. 1, № 4914), у Відділі рукописних фондів ІМФЕ НАН України (ф. 28-3, од. зб. 59-62; ф. 29-3, од. зб. 447, 361). Це передусім записи пісень різного жанру, оповідань, інших фольклорних матеріалів, епістолярії. Окрім того, великий рукописний збірник Івана Манжури зберігається в Санкт-Петербурзькому відділенні Архіву РАН (ф. 849, оп. 1, од. зб. 547)²⁶. Лише поодинокі записи з його фольклорно-етнографічного здобутку видані посмертно²⁷.

Серед великої і цікавої фольклорно-етнографічної спадщини Івана Манжури чільне місце займають і записи пам'яток ігрової культури українців. Це передусім записи народних ігор різних статево-вікових груп, які сприяють етнографам у вивченні глибинних явищ народної культури. У рукописному збірнику пісень, що зберігається в ІМФЕ НАН України (архів В. М. Гнатюка, ф. 28-3, од. зб. 59-62), є записи і кількох народних ігор (ф. 28-3, од. зб. 59, арк. 202-210). Попри певну неоднорідність записаних І. Манжурою сюжетів, вони утворюють серед пісенного матеріалу окрему тематичну "ігрову одиницю" і мають окремі підзаголовки: "Забави" та "Дитячі гри". Ці записи, як і багато інших, є ще й пам'ятками народної мови, оскільки в них збережено автентичну мову. Записи здійснювалися на межі 70-х - 80-х рр. ХІХ ст. в Олександрівському повіті Катеринославської губернії. Нумерація ігор у цій збірці, а також у деяких наступних, - наша, і може застосовуватися для подальших досліджень. Іваном Манжурою записано такі ігри й розваги: 1. [Лічилка (перед гранням)], драматично-рухові ігри - [2.] "Гуси", [3.] "Панас" ("Жмурка"), [4.] "Ворон", забави з малими дітьми - [5.] "Зайчик", [6.] "Ладки", [7.] "Печу, печу папку".

Од. зб. 66 (11 арк.) "Дитячі забавки, іграшки і приповідки" [...].

На рукопису рукою Б. Грінченка зазначено: "Тут два зшитки: Андрієвського та Коновала. Ці пісні одержав я після того, як III т[ом] видруковано. Б[орис] Г[рінченко]". У невеликій передмові "Дитячі іграшки, забавки і приповідки" В. Андрієвський пише, що "етнографічний матеріал [...] зібрано переважно в Придонщині, в околицях Ростова і Таганрога. Місця сі недавно ще належали до Катеринославщини, тепер же їх, в цілях адміністративних прилучено до Землі Війська Донського"²⁸. Серед переважно пісенного матеріалу знаходимо описи дитячих ігор "Хрон" (арк. 2 зв., а також тотожний опис з нотами на арк. 8 зв.) і "Ящур" (арк. 8 зв.-9).

Од. зб. 80 (34 арк.) [...] дитячі забави [...].

До "дитячих забав" укладачі фонду віднесли 12 віршів "дитячої" тематики (арк. 6 зв.-7). У матеріалах збірки зафіксовані й ігрові елементи календарних обрядів на "св. Катерину" та "Гандрія"²⁹. Останні записи зроблено в с. Карабіївка 1896 р.

Од. зб. 142 (20 арк.) [...] дитячі забави [...].

Попри назву, в цій одиниці зберігання "ігрові" матеріали відсутні.

Од. зб. 171 (20 арк.) "Штуки (заклади)". Ігри [...].

Майже вся збірка присвячена іграм і забавам. У записах А. Веретельника 1902 р. (арк. 1-5) та П. Шекерик-Донникова 1907 р. (арк. 10-11) відображені жартівливі забави дітей і підлітків з елементами ілюзйону. Описано широко відому в Україні зимову розвагу дітей "Колесо" (у А. Веретельника - [1]. "Машина" з докладним малюнком пристрою для розваги (арк. 6-9). Тут же - описи дитячих ігор початку ХХ ст. з Чернігівщини (окрім [2]: [2.] [У мовчанку], [3.] ["У квача"], [4.] ["У кобла"] ("Хоблі-хоблі"), [5.] Птыци", [6.] "Звонь", [7.] "Диты", [8.] "Гуси", [9.] "Деркач", [10.] "Щенята", [11.] "Свиння", [12.] "Жгут", [13.] "У клека" (ігри [2]-[12] див. арк. 11-18 зв.). Зазначимо, що описи ігор [4], [5], [9], [12] опубліковані Г. Довженок³⁰.

Од. зб. 174 (18 арк.) [...] дитячі іграшки, забави дівочі і жіночі, парубочі іграшки [...].

Яків Петрович Сенчик народився 28 липня 1877 р. у с. Свори тодішнього Константинівського повіту Сідлецької губернії. У 1895 р. закінчив Більську вчительську семінарію. Учителював спочатку на Підляшші, в селах Київець Більського повіту та Жещинка Володавського. Від 1900 р. працював учителем початкових класів у селах Холмщини, де й записав найбільше фольклорно-етнографічних матеріалів. Цю коротку біографічну довідку вміщено в історико-етнографічному дослідженні "Холмщина і Підляшшя" (К., 1997)³¹. Зазначимо, що 1916 р. у Львові була видана збірка народних пісень з Поділля і Холмщини, частину яких зібрав Я. Сенчик³².

В архівній збірці Я. Сенчика поряд з іншими фольклорно-етнографічними матеріалами з Холмщини й Підляшшя описано ігри й розваги молоді на Андрія (арк. 11-11 зв.) та жінок на масницю ("Колодка") (арк. 12-12 зв.), а також такі дитячі та парубочі ігри: [1.] "Свинка", [2.] "Шило", [3.] "Петрушка", [4.] "Дзвінниця", [5.] "Шпіньки", [6.] "Швайка", [7.] "Свічка", [8.] "Бірки" (арк. 13-18 зв.). І хоча у виданні "Холмщина і Підляшшя" вказано, що фольклорно-етнографічні матеріали Я. Сенчика (од. зб. 174) подані друком вперше (хоча відсутні описи ігор [5] та [8] та ігор і розваг молоді на "Андрія" та жінок на

"Масниці" ("Колодка")³³, усе ж зазначимо, що описи шести ігор ([1]-[4], [7], [8]) вперше опублікувала Г. Довженок³⁴.

Од. зб. 301 (37 арк.) "Дитячі та інші грання". Дитячі ігри, загадки-задачі [...].

Це найбільша збірка дитячих і парубочих ігор у фонді В. Гнатюка. Всього описів народних ігор і розваг - 30 (арк. 1-31). На останніх аркушах рукопису вміщено "Загадки - задачі" логічно-математичного характеру (арк. 32-34), та три народні гумористичні історії (арк. 35-37). Аркуші загорнено в одну з чернеток Б. Грінченка, на якій його рукою синім олівцем написано: "Не взято до III тому. Дитячі та інші грання", а також приписано: "А може є такі, що і взяті". Наше датування рукопису 1897 р. ґрунтується на тому, що інші матеріали цього ж збирача фольклорно-етнографічних відомостей датовані Б. Грінченком тим же роком³⁵. В іншому місці обгортки рукопису є напис: "Дитячі грання: Їх переглянути по оцих збірках: Чубинський III³⁶, Молодошці³⁷, Головацький³⁸, Милорадович³⁹, Іванов⁴⁰. Треба ще: Чуб[инський] IV⁴¹, Исаевич (К[иевская] С[тарина], [18]87, [№] VI-VII)⁴², Шейн⁴³, Свидн[ицький]⁴⁴, Марк[евич]⁴⁵, Сумцов (К[иевская] С[тарина], [18]89, [№] IX)⁴⁶". Оскільки Б. Грінченко навів значну частину відомих на той час фольклорно-етнографічних збірок, які вміщували народні ігри, ще раз зазначимо, що не викликає сумніву підготовка ним текстів народних ігор до видання.

У рукописі наведено описи таких ігор і розваг: [1.] "У бабив", [2.] "У шея", [3.] "У шкандыбки", [4.] "У деркача", [5.] "У цурки", [6.] "У клёпушки", [7.] "У вызвольного клепа", [8.] "У покотела", [9.] "Катальня", [10.] "Як дитину забавлять" (5 варіантів забав з малою дитиною), [11.] "У чемерици", [12.] "У свин'и", [13.] "У струга", [14.] "У гусей", [15.] "У м'яча", [16.] "У кривого танця", [17.] "В короля", [18.] "У м'яча солов'я", [19.] "У сучки", [20.] "У перстня", [21.] "У коша", [22.] "У ящура", [23.] "У гадыла", [24.] "У лиса", [25.] "У шуляка", [26.] "У гороб'я", [27.] "У короля", [28.] "У земляного м'яча", [29.] "У скоромного клепа", [30.] "У промашного клепа". Г. Довженок опублікувала тексти половини ігор цієї збірки ([3], [4], [8], [11]-[14], [17], [19], [21]-[23], [25], [27], [28])⁴⁷. Слід зазначити, що описи народних ігор в публікації Галини Довженок відзначаються повнотою і конкретністю. На відміну від деяких сучасних видань українських народних ігор⁴⁸, в її публікації присутній довідково-бібліографічний апарат, показано джерела кожного опублікованого запису народної гри. Деяке літературне редагування та окремі вилучення з текстів зумовлені, мабуть, педагогічними завданнями зазначеного видання (для середнього та старшого шкільного віку).

Од. зб. 311 (27 арк.) [...] дитячі ігри[...].

Попри назву, зроблену укладачами фонду, в цій одиниці зберігання "ігрові" матеріали майже відсутні. Лише на аркуші 20 вміщено дві дитячі пісеньки: "Перстень" (6 рядків) та "Рожевая дощинка" (6 рядків).

Підсумовуючи огляд матеріалів фонду Володимира Гнатюка, які стосуються ігрової культури української людності, насамперед ігор і розваг різних статеві-вікових груп населення, відзначимо наявність значної (понад вісімдесят) кількості записів пам'яток у цій царині народної традиційної культури. Переважна більшість записів, з яких лише близько третини опубліковано, здійснена кваліфікованими збирачами пам'яток фольклорно-етнографічної спадщини України і досить повно відображає народну ігрову культуру другої половини XIX ст.

¹ Про життя і діяльність Володимира Гнатюка в галузі фольклористики, етнографії, літературознавства та мовознавства див.: Мушинка Микола. Володимир Гнатюк. Життя та його діяльність в галузі фольклористики, літературознавства та мовознавства. - Париж; Нью-Йорк; Сідней; Торонто, 1987 (Записки НТШ, Т. 207). - 332 с.

² Бібліографію основних праць В. Гнатюка див.: там само. - С. 199-207 (331 позиція). Повна бібліографія друківаних праць ученого, укладена М. Мушинкою (1337 позицій), зберігається в рукописі в Канадському Інституті Українських Студій в Едмонтоні (там само. - С. 19-20).

³ Мушинка Микола. Володимир Гнатюк.... - С. 12.

⁴ За матеріалами невиданого путівника по фондах Відділу рукописних фондів ІМФЕ НАН України: Відділ рукописних фондів ІМФЕ, ф. 14-2, од. зб. 392, арк. 295.

⁵ Там само, ф. 28-3, од. зб. 577-579.

⁶ Дані використано з: Відділ рукописних фондів ІМФЕ, книга опису № 8, с. 1.

⁷ Див.: Валерій Старков. Митрофан Дикарєв - повпред нації. Листи М. Дикарєва до Ф. К. Вовка // Берегиня. - 1999. - Ч. 4. - С. 5-19 (опубліковані перший та останній, 23-й, із відомих листів М. Дикарєва до Ф. Вовка). Його ж. "Золоті зерна наукового пізнання" (епістолярна спадщина Митрофана Дикарєва). Листи Митрофана Дикарєва до Федора Вовка. Перелік основних праць Митрофана Дикарєва // Пам'ять століть. - 2000. - № 1. - С. 14-55 (опубліковано всі 23 листи М. Дикарєва до Ф. Вовка) Прийнято також до уваги усне повідомлення д.і.н., професора Володимира Потульницького, який, ознайомлюючися з описом фонду НТШ, не знайшов документів, що стосуються Митрофана Дикарєва.

⁸ Архів Інституту літератури НАН України, ф. 77, № 247-271.

⁹ Листування Митрофана Дикарєва та Бориса Грінченка зберігається в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І Вернадського (ф. 3, спр. 40730-40742 - листи Б. Грінченка (1896-1899 рр.); ф. 3, спр. 36845-36872 - листи М. Дикарєва (1892-1899 рр.).

¹⁰ Праця підготовлена до друку й видана Інститутом народознавства НАН України у Львові: Володимир Гнатюк. Нарис української міфології / Підготовка та опрацювання тексту, вступна стаття і примітки Романа Кирчіва. - Львів, 2000. - 263 с.

¹¹ Відділ рукописних фондів ІМФЕ, ф. 14-2, од. зб. 392, арк. 295.

¹² Народні пісні в записах Івана Манжури / Упорядкування, передмова та примітки Л. С. Каширіної. - К., 1974.

¹³ З огляду на неможливість навіть побіжно згадати всі (більш як 600) одиниці зберігання, що, звичайно, можна зробити лише у виданні-путівнику по рукописних фондах ІМФЕ НАН України, подаємо відомості лише про деякі з них, а саме: про найбільші збірки (обсягом близько та понад 100 архівних аркушів), а також про матеріали, що мають, на думку автора, особливий характер (визначний збирач-дослідник, особлива, як на автора, тематика тощо).

¹⁴ Без сумніву, цей автор належить до фольклорно-етнографічної кореспондентської мережі, створеної Митрофаном Дикарєвим на Вороніжчині. До речі, багато одиниць

зберігання фонду В. Гнатюка - анонімні (од. зб. 77, 78, 82, 88, 89, 94, 96, 98, 100, 148, 175, 189, 371-396, 403-405, 407-411 та ін.), їх автори невідомі або не ідентифіковані.

¹⁵ "Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях" (Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр.). - Вып. I. - Чернигов, 1895; Вып. 2. Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр. - Чернигов, 1896.; Вып. 3. Песни. - Чернигов, 1899. (Додаток до № 11-12 "Земского Сборника Черниговской губ." за 1898 р.).

¹⁶ Гринченко Б. Д. Предисловие // "Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях... - Вып. III. - С. XVI. Переклад з російської наш. - В. С.

¹⁷ "Прийде колись час, що процвіте життя українське пишним цвітом" [Листи Бориса Гринченка до Митрофана Дикарева] / Вступ, публікація і коментарі Лідії Козар // Пам'ять століть. - 1999. - № 1. - С. 58.

¹⁸ Терещенко А. Быт русского народа. - СПб., 1848. - Ч. 4; Маркевич Н. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. - К., 1860; Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край. - Т. 3. - СПб., 1873; Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии / Под ред. В. Иванова. - Т. I. - Харьков, 1898; Исаевич С. Малорусские народные игры окрестностей Переяслава // Киевская старина. - 1887. - № 6-7; Иванов П. Игры крестьянских детей в Купянском уезде. - Харьков, 1889.

¹⁹ Відділ рукописних фондів ІМФЕ, ф. 28-2, од. зб. 64, арк. 3. _

²⁰ Гринченко Б. Д. Предисловие // "Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях... - Вып. III. - С. XI. Переклад з російської наш. - В. С.

²¹ Див.: там само.

²² Летіла сорока по зеленім гаю: дитячі та молодіжні українські народні ігри / Упорядник та автор приміток Г. В. Довженок. - К., 1990. - С. 143.

²³ Березовський І. П. Иван Манжура. Нарис життя і творчості. - К., 1962. Див. також: Сумцов Н. Ф. И. И. Манжура как поэт и этнограф // Сумцов Н. Ф. Из украинской старины. - Харьков, 1905; Заремба В. І. Иван Манжура. - К., 1972; Бернштейн М. Д. Иван Манжура: життя і творчість. - К., 1977.

²⁴ Кучинський М. Висвітлення фольклористичної діяльності Івана Манжури на сторінках "Киевской Старины" // Народна творчість та етнографія. - 1992. - № 2. - С. 26-36; Лещенко П. Я. Фольклорно-етнографічна діяльність І. Манжури // Наукові записки Ровенського державного педінституту. - Т. 5. - 1961. - С. 253-282; Мочульський М. Иван Манжура, український поет і етнограф: В сімдесят п'яти роковини його народин (Критико-біографічний нарис) // Україна. - 1926. - Кн. 5. - С. 23-59; Мочульський М. Иван Манжура, український поет і етнограф // Мочульський М. Погруддя з бронзи. Микола Цертелєв і Иван Манжура. - Львів, 1938. - С. 85-181.

²⁵ Див.: Андрієвський Олександр. Библиографія літератури з українського фольклору. - К., 1930. - С. 287, 297, 318, 321, 332, 347, 359, 360, 375, 397, 398, 411-414, 424, 428, 442, 455.

- ²⁶ Каширіна Л. С. Примітки // Народні пісні в записах Івана Манжури. - К., 1974. - С. 305-306.
- ²⁷ Див., наприклад: Народні пісні в записах Івана Манжури. - К., 1974; Дитячий фольклор. - К., 1984.
- ²⁸ Відділ рукописних фондів ІМФЕ, ф. 28-2, од. зб. 66, арк. 2.
- ²⁹ Маються на увазі народні свята на Катерину (24 листопада ст. ст.) та Андрія (30 листопада ст. ст.). У рукопису помилково вказано 24 та 30 грудня. Див.: там само, арк. 12 зв.-13.
- ³⁰ Летіла сорока по зеленім гаю... - С. 67-68, 59, 120, 117.
- ³¹ Холмщина і Підляшшя: Історико-етнографічне дослідження. - К., 1997. - С. 359.
- ³² Мелодії українських народних пісень з Поділля та Холмщини, зібрані Л. Плосайкевичем і Я. Сенчиком / Під ред. Станіслава Людкевича // Матеріали до української етнології. - Т. 16. - Львів, 1916.
- ³³ Холмщина і Підляшшя... - С. 353-359.
- ³⁴ Летіла сорока по зеленім гаю... - С. 95, 116, 46, 124, 90-91, 140-142.
- ³⁵ Гринченко Б. Д. Предисловие // "Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях... - Вып. III. - С. XIII.
- ³⁶ Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край. - Т. 3. - СПб., 1873.
- ³⁷ Лисенко М. Молодощі: Збірник танків та веснянок (Гри весняні, дитячі, дівочі, жоночі і мішані). - К., 1875.
- ³⁸ Головацкий Я. Ф. Народные песни Галицкой и Угорской Руси. - Ч. 2. - М., 1878.
- ³⁹ Милорадович В. П. Народные обряды и песни Лубенского уезда, Полтавской губернии, записанные в 1888-1895 г. // Сборник Харьковского исторического общества. - Т. 10. - 1897. - С. 1-223 і окрема відбитка: Харьков, 1897. - 223 с.
- ⁴⁰ Иванов П. Игры крестьянских детей в Купянском уезде. - Харьков, 1889. На час виходу в світ третього випуску "Этнографических материалов" Б. Грінченка вже було відоме видання, в якому наведено багато ігрового матеріалу: Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии / Под ред. В. Иванова. - Т. I. - Харьков, 1898.
- ⁴¹ Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край. - Т. 4. - СПб., 1877.
- ⁴² Исаевич С. Малорусские народные игры окрестностей Переяслава // Киевская Старина. - 1887. - № 6-7.

⁴³ Шейн П. В. Материалы для изучения быта русского населения северо-западного края. - Т. 1. - Ч. 2. Бытовая и семейная жизнь белоруса в обрядах и песнях. - СПб., 1877. Наведено український матеріал, запозичений білорусами.

⁴⁴ Свидницький А. Великдень у Подолян // Основа. - 1861. - № 10. - С. 43-64; № 11-12. - С. 26-71.

⁴⁵ Маркевич Н. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. - К., 1860.

⁴⁶ Сумцов Н. Ф. Культурные переживания // Киевская старина. - 1889. - № 9. - С. 631-652.

⁴⁷ Летіла сорока по зеленім гаю... - С. 79-80, 120, 92, 139, 93-94, 77-78, 28-29, 16-18, 72, 116-117, 22-23, 132, 76-77, 15, 102-103.

⁴⁸ Див., наприклад: Цьось А. В. Українські народні ігри та забави. Луцьк, 1994. У цьому зв'язку слід зазначити, що укладачі збірників народних ігор та розваг, які переслідують передусім педагогічну мету, як правило, вважають зайвим подавати довідково-бібліографічний апарат.